

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan.-June 2020, PP

☆ ڈاکٹر عائشہ رحمان

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شمارہ 9

خطِ نسخ

Abstract

This research paper is about the Critical analysis of valuable calligraphy style known as Khat e Naskh. It is an oldest and most famous writing style which used for the Holy writings of Islam. It was discovered by Ibn e Meeqla. He was the Prime Minister of the during the time of three Caliphs but after that he was arrested and sent to jail. There are different styles of calligraphy. His styles of calligraphy specially Khat e Naskh remained him alive in literature. In present research paper the history of calligraphy, Khat e Naskh and its founder is presented. Comparision of this style to other writing styles and analysis of the importance of Khat e Naskh. The reasons of success of this writing style also presented in this article.

Presented important references in favor of critical views.

مذہب قدیم توں انسان اپنیاں لوڑاں دے نال نال اپنے جذبیاں تے احساساں نوں دوجیاں تیکر اپڑان دی
لوڑ محسوس کردار ہیا۔ آکھیا جاندا اے کہ اپنی لوڑ پوری کرن لئی اوہنے بے معنی لکیراں نال لکھت دا مذہب نبھیا۔ ایس طرحاں لکھت
لئی خط وجود وچ آیا۔ لکھت نا صرف فرد دے خیالاں تے جذبیاں دا اظہار بنی سگوں ایہدے راہیں بندے نے تہذیبی

ورثے تے ثقافت نوں محفوظ کرن دا چارہ وی کیتا۔ کوئی شک نہیں پئی لکھت توں بغیر بندہ اج وی غیر مہذب حیاتی لنگھار ہیا ہوندا۔ ایس پکھوں پروفیسر محمد سلیم نے لکھیا:

”زبان نوع انسانی کا ایک خاص امتیاز ہے۔ ترقی اور معیار کامیابی کی جانب

دوسرا قدم انسان نے اس وقت اٹھایا جب اس نے فن تحریر ایجاد کیا تو وہ اپنی

گفتگو کو قلمبند کرنے پر قادر ہو گیا۔“ (1)

انسان نے لکھن پڑھن داندھ باقاعدہ طور تے قلم نال رکھیا جس پاروں اڈواڈ خط وجود وچ آئے۔ قلم دی اہمیت دا اندازہ سورۃ علق دی آیت مبارکہ توں لایا جاسکدا اے جیہدے وچ اللہ پاک نے انسان نوں بتلایا پئی اوہنے قلم نال تہانوں لکھنا سکھایا۔ بنیادی طور تے قلم نال ہی خط یاں لکھت داندھ بجھا۔ قلم دی اہمیت بارے جالینوس دے وچار نیں:

”قلم خط کا طبیب ہے۔ خط روح کی تدبیر کرتا ہے اور معنی صحت کا سرچشمہ

ہے۔“ (2)

خط دے معنی لکیر، رسم کتابت، چٹھی، لکھت، دستاویز، دستخط، نشان، علامت وغیرہ دے نیں۔ اک روایت مطابق اک کاہن ریت تے تیزی نال لکیراں کچھدا۔ کاہن دانو کر ایہناں لکیراں نوں جفت اعداد دے طور تے مٹانا شروع کر دیندا، جے طاق لکیرہ جاندی تے ایس نوں منفی سوچ دے طور تے لیا جاندا۔ ایہ عمل نجوم وچ رائج سی۔ روزِ اول توں انسان نے اپنے خیالاں دے اظہار لئی سبھ توں پہلاں اشاریاں داسہارا لیا، فیر آوازاں کڈھن لگ پیا، ایس مگروں لکیراں راہیں تصویراں بنا کے ابلاغ واکم ٹریا۔ انج خط دا وجود ہویا۔ قلم راہیں لکھن دے اڈواڈ ڈھنگ سامنے آئے۔ لکھائی دے ڈھنگ ”خط“ اکھوائے۔ ایہناں خطاں پاروں لکھائی وچ نکھارتے حسن ترتیب آیا۔ دنیا دی ہر زبان وچ لکھن دے اڈواڈ ڈھنگ یعنی ”خط“ وجود وچ آئے۔ خط لکھت نوں خوبصورتی بخشدا اے۔ رشید حسن خان نے لکھیا:

”معنی میں خط اصطلاحی لفظ ہے لکھاوٹ کی کسی خاص روش کے لیے اس لفظ کو

استعمال کیا جاتا ہے۔ ہر زبان کا رسم الخط تو ایک ہی ہوتا ہے مگر لکھاوٹ کے

انداز ایک سے زیادہ ہو سکتے ہیں۔“ (3)

سمے دے نال نال خطاں دیاں وکھو وکھ قسماں وجود وچ آئیاں۔ کسے نوں تصویری خط آکھیا گیا تے کسے نوں ہیرو غلفی آکھیا گیا۔ فیر خط مخفی، خط فونقی تے قبلی خط وی سامنے آئے۔ مگروں آرامی، پہلوی، یونانی تے عبرانی خط وی لکھدے

نہیں۔ اہل سومیر تے مصر توں ہوندے ایہہ خط عرب اپڑے تاں اک وڈا خط ”خط کوفی“ دریافت ہويا۔ اڈواڈ قسماں پاروں ”ام الخطوط“ آکھوایا۔ ایس خط توں خطاں دیاں بے شمار قسماں وجود وچ آئیاں۔ عباسی دور وچ ابن میقلہ نے چھ وڈے خط دریافت کیتے۔ ڈاکٹر ایم ایس ناز موجب:

”ابن میقلہ نے چھ خط ایجاد کیتے

- ۱۔ ثلث
- ۲۔ ریحان
- ۳۔ محقق
- ۴۔ نسخ
- ۵۔ توقع
- ۶۔ رقاہ“ (4)

سب توں پہلے خط کوفی وچ ادلا بدلی کیتی گئی تے ایہو رد و بدل خط نسخ دی دریافت دا باعث بنی۔ عباسی دور وچ خطاطی دے فن نوں ڈھیر ترقی ملی جس پاروں ہر خطاط ودھ چڑھ کے خطاطی دے نمونے پیش کرن لگے۔ عباسی دور اسلامی دور خلافت دا بیجا دور سی۔ ایس دی بنیاد عراق وچ آپ دے چچا عباس ابن عبدالمطلب نے رکھی۔ ایس دور حکومت دامرکز کوفہ رہیا۔ بغداد جس نوں موجودہ ویلے عراق کہیا جاندا، اسلامی حکومت داسنہرا دور بنیا جاندا رہیا۔ عباسی دور وچ المنصور، ہارون الرشید تے مامون الرشید نے ایس خلافت نوں ٹیسی تے اپڑا دتا۔ ایس سسے بادشاہاں خطاطاں نوں بے پناہ عزت قدر دتی۔ ایس دافائدہ ایہ ہويا کہ خطاطاں مراعات دے لالچ وچ علم خطاطی وچ بے شمار تجربے کیتے تے اک دوجے توں اگانہہ ودھن دی کوشش کیتی۔ عباسی دور خطاطی دے فن دے لحاظ نال اہم دوراں۔ جیہدے وچ خطاں دیاں کئی قسماں سامنے آئیاں۔ ایہناں قسماں بارے خورشید عالم گوہر نے اپنی کھوج دا ستانج کھڈھیا:

”عباسی عہد کو خطاطی کی تاریخ میں ایک اہم مقام حاصل ہے۔“ (5)

ایہناں خطاں وچ خط مفتوح، حرم تے عہود، موامرات، دیباج، اشریہ تے زنبور، ثلث، محقق تے نسخ، ریحان تے طغرا رائج ہوئے۔ ابن میقلہ عباسی عہد دا وڈا خطاط سی۔ اوہنوں اوہدی وزارت توں ہٹا کے نہ صرف قید کردتا گیا سگوں اوہدی زبان تے ہتھ وی کٹ دتے گئے۔ اوہنے قید خانے وچ ہمت نہ ہاری سگوں قید دے سسے نوں ورتوں وچ لیاندیاں نہ صرف خط نسخ دریافت کیتا سگوں خط دے اصول تے ضابطے وی طے کیتے۔ بلاشبہ ایہہ اک وڈا کارنامہ سی۔ ابن میقلہ نے چھ دوجے خط وی دریافت کیتے پرسب توں بہتی پزیرائی خط نسخ نوں ملی۔ ابن میقلہ بارے جانکاری دیندیاں فیض مجدد نے لکھیا:

”ابن میقلہ ۲۷۴ھ میں بغداد میں پیدا ہوا۔ اس نے کئی خط ایجاد کئے اور خط نسخ

کو بام تکمیل تک پہنچایا۔“ (6)

ابن مقلہ دا پورا ناں ابوعلی محمد ابن علی بن مقلہ سی۔ 886ء وچ بغداد (موجودہ عراق) پیدا ہو یا جد کہ 940ء وچ بغداد ای چلانا کر گئے۔ ابن مقلہ نے سیاسی حیاتی لنگھائی۔ تن وار وزیر مقرر ہو یا پر سیاسی سازش دا حصہ نہ بنیا تے تیجی وار جدوں وزیر مقرر ہو یا تے قید دی سزا پاروں قید خانے وچ زندگی دی بازی ہار گیا۔ ایہہ عباسی دور دا سبھ توں مقبول خطاط رہیا۔ ایس دا سب توں وڈا کارنامہ عربی رسم الخط توں ”خط نسخ“ دریافت کرنا سی جس دے آن نال رائج الوقت رسم الخط ”کوفی“ دارواج گھٹ گیا۔ خط نسخ نوں قرآنی خطاطی لئی ورتیا گیا۔ یارویں صدی وچ خط نسخ دا شاہی تے عام خط و کتابت تے آرائش لئی وسیع پیمانے تے مستعمل ہون لگ پیا۔ ابن مقلہ دے کارنامیاں دا ذکر کردیاں ڈاکٹر محمد اقبال بھٹہ نے لکھیا:

”ابن مقلہ القاہر باللہ عباسی کا وزیر تھا۔ برے حالات کی وجہ سے اس کے

ہاتھوں کیساتھ زبان بھی کاٹ دی گئی۔ ۵۶ سال کی عمر میں قید کی حالت میں فوت

ہوا۔ موجودہ اعراب ثلاثہ اور جزم تشدید و تنوین اسکی ایجاد ہیں۔“ (7)

ابن مقلہ نوں بجاطور تے خط نسخ دا بانی آکھیا جاندا اے۔ خالد یوسفی نے لکھیا:

”ابن مقلہ کو بجاطور پر خط نسخ کا بانی قرار دیا جاسکتا ہے۔ وہ تین عباسی خلفاء کی

وزارت عظمیٰ پر فائز رہے۔ انہوں نے خط کے اصول اور ضابطے مقرر کئے“ (8)

کچھ سوجھوان رائے رکھدے نیں کہ اوہناں موجب ابن مقلہ خط نسخ دا بانی نہیں سی سگوں اوہدے عہد توں بہت

پہلے ایہہ خط وجود وچ آچکیا سی۔ اوہناں سوجھواناں دی گل نوں رد کردیاں خورشید عالم گوہر نے لکھیا:

”بعض قبل ازیں تحریریں خط نسخ یا اس سے مشابہ قسم کے عربی خط میں لکھی ہوئی

پائی جاتی تھیں جس سے بعضوں کو یہ گمان ہوتا ہے کہ خط نسخ کی ایجاد ابن مقلہ

کے زمانے سے پہلے ہو چکی تھی اور ابن مقلہ نے اس میں کچھ اصلاح کی ہو، اس

لیے تاریخ نے اُس کو موجد قرار دیا ہو۔“ (9)

خط نسخ دا بانی ابن مقلہ ای اے۔ اوہدے مگروں اوہدے دو پتراں ایس کم نوں ہو راگے ٹوریا۔ خاص طور تے

عبداللہ نے ایس نوں اُچ کوٹی تے اُڑایا۔ لائبرین انسائیکلو پیڈیا وچ درج اے:

”ابن مقلہ کے بیٹوں علی اور عبداللہ کے قلم نے اسلامی خط کو مزید جلا بخشی۔ علی

نے محقق میں جبکہ عبداللہ نے نسخ میں نمایاں کامیاہیاں حاصل کیں۔“ (10)

ابن میقلہ توں بعد ابن البواب تے فیر یا قوت مستعصمی نے خط نسخ نوں ترقی تے ترویج دتی۔ سید محمد سلیم موجب:

”ابن میقلہ کے بعد ابن بواب (۴۱۲ھ/۱۰۲۱ء) اور یا قوت مستعصمی

(۶۹۸ھ/۱۲۹۹ء) سے بڑھ کر دوسرا کوئی ماہر آج تک پیدا نہ ہوا۔ ان کو

قبلاً الکتاب کہتے ہیں۔“ (11)

ابن میقلہ نے چھ خط دریافت کیے۔ ثلث، ریحان، محقق، نسخ، توفیق تے رقاع۔ اصل وچ خط محقق اگے جا کے نسخ دی شکل اختیار کر گیا تے ابن میقلہ دے دو قابل شاگرداں دا انداز خط نسخ ایہناں خطاں نال رلد املد اے جیہدے بارے خورشید گوہر نے لکھیا اے:

”خط نسخ کا جو انداز ابن بواب نے اپنایا ہے وہ محقق اور ریحان کے قریب تر

ہے۔ خط نسخ میں خط محقق، ریحان، ثلث کی شکل پوری طرح آشکار ہیں“ (12)

بعد وچ کئی اختراعاں کڈھیاں پر مڈھ خط نسخ توں ہی بنھیا۔ ابن میقلہ دے شاگرداں نے مدت تاں اویہدی مکمل پیروی کیتی۔ خط نسخ دامزید نکھار ۵۴۵ھ وچ عمل وچ آیا۔ ایس خط نوں نسخ عمومی آکھیا گیا۔ یا قوت مستعصمی نے خطاں وچ ادل بدل ضرور کیتا جیہدے بارے خورشید عالم گوہر نے لکھیا:

”یا قوت مستعصمی نے خطوط کی دنیا میں تبدیلی کی اور اس نے ہفت قلموں میں

خوبصورت ضابطے پیدا کئے اور خط خود حد کمال تک جا پہنچا۔“ (13)

خط نسخ دے ناں دے سمبندھ بارے آکھیا جاندا اے کہ عرب دی دھرتی تے جدوں کوفہ وچ خط کوفی رائج سی تے اپنی مروجہ قسماں دی بنیاد تے اُم الخطوط اکھواندا سی۔ اودوں ای مدینہ منورہ تے مکہ مکرمہ وچ خط نسخ ورتیا جاندا سی۔ ایہدا ماخذ نبطی خط دسیا جاندا اے۔ کجھ لوک ایہنوں خط کوفی توں اخذ شدہ مندے نیں۔ خط نسخ دے آون نال پہلاں توں رائج خط اپنی اہمیت قائم نہ رکھ سکے۔ ایس خط نے اپنیاں خوبیاں تے خصلتیاں کارن اوہناں سارے خطاں نوں پچھاڑ دتا۔ خط دی وجہ تسمیہ بیان کردیاں محمد اقبال بھٹے نے لکھیا:

”اس کو خط نسخ اس لیے کہتے ہیں کہ یہ سابقہ خطوط کا نسخ ہے۔ نسخ نے کوفی کی جگہ لے

لی۔ نسخی خط اپنی تمام تر خوبیوں کے ساتھ مذہبی امور لے کے مروج رہا۔“ (14)

ایس پکھوں اپنی رائے دیندیاں خورشید عالم گوہر نے لکھیا:

”نسخ کے معنی لکھت کے بھی ہیں۔ یعنی آسان لکھائی۔ یہی معنی اس خط پر صادق آتے

ہیں اور باقی رسوم الخطوط کے منسوخ ہونے کے معنی لینا معیوب لگتا ہے۔“ (15)

حقیقت اے کہ خط نسخ پاروں دو جے رائج الوقت خطاں داورتا را بہت محدود ہو گیا۔ لو کائی نے ایس خطنوں دو جے خطاں دا نسخ (ختم کرن والا) دا ناں دتا۔ خط کوئی توں بعد خط نسخ نوں سب توں ودھ ورتوں وچ لیا ندا گیا۔ ایہہ بنو امیہ دے اخیر لے دور وچ پھٹیا۔ بنو عباس دے عہد وچ جنگی بھلی پذیرائی حاصل کر چکیا سی۔ ایس پاروں کتابت دی دنیا وچ وڈا انقلاب آیا۔ عباسی عہد مگروں فاطمی عہد وچ ایہہ اپنے ارتقاء دے عروج تے سی۔ ایس خطنوں مذہبی کتاباں لکھن لئی ورتیا جارہیا سی۔ قرآنی آیات تے حدیثاں اج وی ایسے خط راہیں لکھیاں جاندیاں نیں۔ ایہدی وڈی وجہ عباسی عہد وچ خط دی مذہبی کتاباں لکھن لئی ورتوں سی۔ خط نسخ قدیم عربی رسم الخط دا نو یکل ڈھنگ اے تے او سہ طرز تے لکھیا جاند اے۔ ایہہ اک خوبصورت خط اے جنہوں اپنیاں خوبیاں پاروں خاص طور تے مذہبی لکھتاں لئی ورتیا گیا۔ ایس ایم ڈایمنڈ نے لکھیا:

"Naskhi continued to be used in religious work, it

has fine and broad varieties." (16)

خط نسخ مذہبی کتاباں لکھن لئی ورتیا گیا۔ جیہدی وڈی وجہ ایہہ اسپین سی۔ مزل احسن شیخ موجب:

"It is a way of writing used in calligraphy of Quran

e Hakeem. This way of writing is also very

beautiful. It has importance in Quranic writing,

Majmooa e Wazaif and general study because an

who is unaware of Arabic language can also read

this quite easily" (17)

قدیم کوئی خطنوں پڑھنا مشکل سی۔ کیوں جے خط کوئی تے نقطے، حرکتیں تے اعراب نہیں لائے جاندے سن۔ اسلام عرب دے ریگزاراں چوں نکل کے شرق تے غرب اپڑیا۔ عجمی لوک عربی نہیں جاندے سن۔ اوہ خط کوئی وچ لکھیا قرآن مجید تے دو جیاں مذہبی کتاباں پڑھن توں قاصر سن۔ ایس پاروں خلیفہ عبدالملک بن مروان نے حکم دتا کہ حرفاں اُتے نقطے تے اعراب لائے جان تاں جے عربی توں ناواقف لوکاں لئی پڑھنا سوکھا ہو جائے۔ ایہدے مگروں خط نسخ ایجاد ہو یا تے

اوپرے حرفاں دی بناوٹ تے اعراب دی ورتوں پاروں پڑھن والیاں نوں کافی سہولت ہوگئی۔ ایسے پاروں دو جے سارے رائج خط منسوخ ہو گئے تے خط نسخ دی ورتوں عام ہو گئی۔ خط نسخ عرباں دی دریافت اے۔ عربی بنیادی طور تے سادہ حیاتی گزار دے سن، ایسے لئی اوہناں خط نوں سادہ تے عام فہم رکھیا۔ ایہہ سادگی خط نسخ دی کامیابی دا کارن سی۔ ایہہ خط ثلث دے دائریاں دی گولائی و دھاوون تے کششاں دی لمبائی گھٹاؤن نال بھٹیا۔ رشید حسن خان موجب:

”نسخ میں حرفی کے دائروں میں چپٹا پن ہوتا ہے۔“ (18)

چپٹے پن دے باوجود خط نسخ وچ حرفاں دا پھیلاؤ عام طور تے افقی اے۔ جیہدے پاروں ایہہ دیکھن وچ سوہنا جا پدا اے۔ خط نسخ داتکنیکی ویروا کردیاں خالد یوسفی نے لکھیا: (ایہہ اقتباس خط نسخ دا نمونہ وی اے)

”تکنیکی اعتبار سے اس خط کے دو بنیادی رخ ہیں۔ اسکی اساس مکمل طور پر خط کوفی پر رکھی گئی۔ یہ لکھنے میں نسبتاً آسان ہے۔ کیونکہ اس میں اکثر حروف میں قلم کا پورا حصہ استعمال نہیں کرنا پڑتا۔ فنی طور پر اس کی کتابت میں تکلف ہوتا ہے۔ لہذا اسکی تحریر عام لوگوں کے لیے اختیار کرنا آسان ہے۔ اس میں افقی رخ پر لفظ پھیلتے چلے جاتے ہیں۔ اس طرح رفتار قرأت نسبتاً کم ہو جاتی ہے اور ابلاغ سست پڑ جاتا ہے۔ اس خط میں کم مضمون زیادہ جگہ لیتا ہے اور کئی مسئلے پیدا ہو جاتے ہیں۔“ (19)

خط نسخ لکھن وچ آسان اے تے بغیر قلم یا پنسل توں وی کافی چنگا لکھیا جاسکدا اے۔ ایس خط دے رواج نال قرآن مجید تے حدیثاں دا مطالعہ ڈھیر آسان ہو گیا۔ پاکستان وچ وی کئی زباناں اے تاں خط نسخ وچ ای لکھیاں جان دیاں نیں۔ ایہہ خط دو جے خطاں خاص طور تے خط نستعلیق نال کافی رلد امدد اے۔ فرق ایہہ اے کہ خط نستعلیق وچ حرفاں دے گھیرے گول ہوندے نیں تے ایہدے گھیرے چپٹے ہوندے نیں پر اوہناں دا پھیلاؤ افقی ہوند اے۔ چونکہ خط نسخ خط نستعلیق دے مقابل ڈھیر جگہ گھیر دا اے ایس لئی ساڈے اتھے اردو تے پنجابی لکھن لئی نسخ دی تھاں نستعلیق نوں

زیادہ ورتیا جا رہیا اے۔ ایہدے باوجود خط نسخ دی اہمیت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔

حوالے

- 1- محمد سلیم، پروفیسر۔ اردو رسم الخط، کراچی: مقتدرہ قومی زبان، س۔ن، ص ۱۳
- 2- عبداللہ چغتائی، ابو حیان التوحیدی، ڈاکٹر (مترجم)۔ رسالہ علم الکتابت (لاہور: کتاب خانہ نورس، ۱۹۶۶ء) ص ۲۳
- 3- رشید حسن خان۔ املاء کیسے لکھیں، لاہور: اظہار سنز، ۲۰۰۷ء، ص ۱۴
- 4- ناز، ایم ایس، ڈاکٹر۔ اردو میں فنی تدوین، اسلام آباد: ادارہ تحقیقات اسلامی، ۱۹۹۱ء، ص ۲۳۶
- 5- خورشید عالم گوہر قلم۔ محزون خطاطی، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، ۲۰۰۴ء، ص ۲۲
- 6- فیض مجدد۔ مرقع فیض، لاہور: ملک بکڈپو، س۔ن، ص ۱۰
- 7- محمد اقبال بھٹہ، ڈاکٹر۔ لاہور اور فن خطاطی، لاہور: علم و عرفان پبلشرز، ۲۰۰۷ء، ص ۳۳
- 8- ناز، ایم ایس، ڈاکٹر۔ اردو میں فنی تدوین، ص ۲۳۶
- 9- خورشید عالم گوہر قلم۔ محزون خطاطی، ص ۵۱
- 10- Ali Alparslan. "Khatt" the Encyclopedia of Islam, New Edition Vol.IV, (Lieden: 1978) 1123
- 11- اردو رسم الخط، ص ۳۱
- 12- خورشید عالم گوہر قلم۔ اعجاز خطاطی، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، ۲۰۰۴ء، ص ۷۴
- 13- اوہی، ص ۷۴
- 14- لاہور اور فن خطاطی، ص ۴۴
- 15- محزون خطاطی، ص ۷۹
- 16- S.M Dimand. A Hand Book of Muhammadan Arts (New York: 1947 P-68
- 17- اعجاز خطاطی، ص ۴۲۳
- 18- اعجاز خطاطی، ص ۴۲۳
- 19- اردو میں فنی تدوین، ص ۲۴۵